

1 De negentiende-eeuwse kerk van Wittewierum gezien vanuit het zuidoosten

Bedevaartsoord voor gietijzerliefhebbers

De kerk in Wittewierum

OP DE PLAATS VAN HET BEROEMDE KLOOSTER
BLOEMHOF IN WITTEWIERUM STAAT TEGENWOORDIG
EEN EENVOUDIGE KERK UIT 1863. HET IS NIET DIRECT
EEN WONDER VAN BOUWKUNST, MAAR IN DE KERK ZIJN
WEL ENIGE BELANGWEKKENDE VOORWERPEN TE ZIEN.
CURIEUS IS DE RIJKE VERSIERING MET ORNAMENTEN
VAN GIETIJZER, ZOWEL BUITEN ALS BINNEN. ONDER DE
VLOER ZIJN NOG FRAGMENTEN VAN DE MIDDELEEUESE
KLOOSTERKERK ZICHTBAAR.

Eenvoudig gebouw uit 1863

Tussen 1604 en 1863 stond in Wittewierum een kerk die een overblijfsel vormde van de kloosterkerk.¹ Toen in 1863 dit gebouw bouwvallig geworden was, gaf men de voorkeur aan nieuwbouw boven herstel. De nieuwe kerk werd ontworpen door architect P.R. Nienhuis. Het is een brede zaalkerk met een rechtgesloten koor. De zijmuren zijn ingedeeld in zes vakken die door pilasters gescheiden worden. Het totaalbeeld en de ornamenten zijn overwegend neoclassicistisch. De kerk is echter wel voorzien van spitsboogvensters met neogotische gietijzeren traceringen.

Het benedendeel onder de vensters is bepleisterd. Bij de restauratie in 2001-2002 bleek dat in dit deel van de muur kloostersteen is verwerkt, afkomstig van de voorganger. Bij het constructief herstel in 1986-1987 zijn onder de dakrand schroten aangebracht voor de nesten van gierzwaluwen.

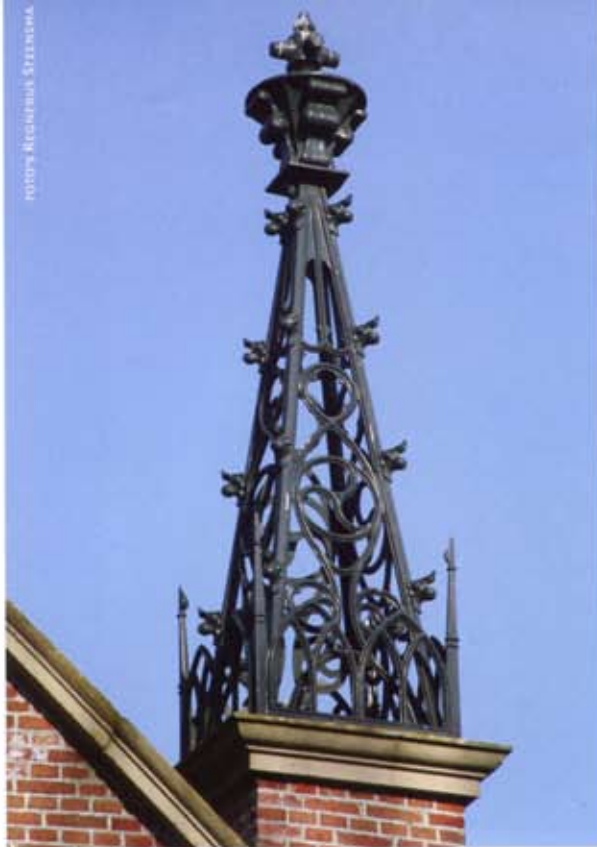
Karakteristiek voor de kerk is de versiering van de westgevel met twee gietijzeren pinakels op de hoeken en een open dakruiter op de top van de gevel. De dakruiter is vierzijdig met vierkante kolommen op de hoeken. Deze dragen een overkragende vlakke afdekking met geprofileerde randen. De open pinakels en de ranke dakruiter verlenen de gevel een levendig voorkomen.

Rijke gietijzerversiering van de westgevel

Kenmerkend voor de kerk in Wittewierum is het royale gebruik van gietijzer, zowel buiten als binnen. Gietijzer is hard, bros en niet smeedbaar ijzer, dat verkregen wordt door ruwijzer in een koepeloven te smelten. Al in de vijftiende eeuw ontdekte men de praktische toepassing van het gietbare gesmolten ijzer. Bij het gieten wordt het vloeibare metaal in een zandvorm gegoten die van binnen hol is en in vorm overeenkomt met het gewenste voorwerp.² Het werd vooral gebruikt voor kanonnen kogels, hardplaten en vijzels. Gietijzer werd in de negentiende eeuw royaal toegepast in de bouw, zoals bij ankerrozetten, kaponderdelen

1 Voor de beschrijving van deze kerk verwijs ik naar het artikel van Justin Kroesen in dit nummer.

2 E.J. Haslinghuis en J. Janse, *Bouwkundige termen*, Leiden 1997, p. 18. M. Stokroos, 'Gietijzeren graftekens in de provincie Groningen', *Groninger Kerken* 8 (1985), pp. 4-13.

2 Pinakel van gietijzer op westgevel met hogels op de hoekstijlen en een kruisbloem aan de top

3 Dakruiter met hekwerken en bekroning van gietijzer

en kolommen. Daarnaast was dit materiaal geliefd voor graftekens in allerlei vormen.³ In 1985 schreef Meindert Stokroos voor dit tijdschrift een artikel over gietijzeren graftekens in de provincie Groningen, zoals obeliskken, kolommen, staande en liggende grafplaten.⁴

In geen andere kerk in Groningen is bij de bouw zo uitvoerig gebruik gemaakt van gietijzer. Opvallend daarbij is de uitbundige toepassing van stijlelementen uit de (neo)gotiek. Wel moet hierbij bedacht worden dat ze bij de restauratie opnieuw aangebracht zijn, daar ze op 31 maart 1943 sterk beschadigd waren door een losgeraakte kabelballon.

In het oog springend zijn de pinakels op de hoekkolommen aan weerszijden van de westgevel. Ze hebben beide de vorm van een complete opengewerkte torenbekroning zoals die in de hoogtijdagen van de neogotiek werd toegepast, bijvoorbeeld bij de torens van de kathedraal in Ulm en Keulen, beide uit het midden van de negentiende eeuw. Kennelijk vond architect Nienhuis dat de kerk in Wittewierum qua vorm niet onder hoefde te doen voor de Dom in Keulen, en hij paste dezelfde motieven toe, zij het op zeer bescheiden schaal. De pinakels bestaan uit vier met hogels bezette hoekstijlen die in de top bijeenkomen. Daartussen bevinden zich beneden twee spitsboogvormen en in het midden een cirkel met visblaasmotief. Op de hoeken staan dunne, in de lucht priemende stangen. Geheel volgens de gotische traditie loopt de pinakel aan de top uit op een kruisbloem. Tot de restauratie van 1917

tot 1928 stonden er op de westgevel van de kerk te Aduard identieke pinakels.

Het tweede karakteristieke gietijzeren onderdeel betreft de lage hekwerken tussen de kolommen van de dakruiter. Deze zijn opengewerkt met twee cirkels waarin een visblaasornament is aangebracht. Aan weerszijden bevindt zich een hoge smalle spitsboogopening die uitloopt op een driepasboog. Ten slotte staat op de vlakke bovenkant van de dakruiter een sierlijk krullende draagconstructie van gietijzer onder de windwijzer.

Elementen van gietijzer in de kerk

De inrichting van de kerk toont een eenvoudig, tamelijk strak geheel, met aan weerszijden van het middenpad een rij banken en de preekstoel aan het eind. Ook hier speelt de toepassing van gietijzer een belangrijke rol. De ruimte voor de preekstoel wordt aan het einde van het middenpad afgesloten door een laag 'doophek'. Het bestaat uit twee geheel opengewerkte delen die langs de boven- en onder-rand, alsook in het midden versierd zijn met krullen, bladwerk en ruiten. Op alle zijwangen van de banken zijn kleine versieringen geplaatst met soortgelijk krul- en bladmotief. Ook tegen de zijkant van de wangen zijn decoraties in gietijzer aangebracht. Curieus is dat men zelfs op het zeventiende-eeuwse houten wapen van de herenbank een gietijzeren bekroning heeft aangebracht. Verder vinden we bij de preekstoel onderaan de kuip een uitbundig opengewerkte rand van gietijzer.

Naast het doophek en de vele decoratieve elementen

3 G.C.M. Elegie, 'Helaas! Van gietijzer. Sierlijk gietijzer, het kerkgebouw en de begraafplaats', in T. Graas (red.), *Lood om oud ijzer*, Soesterberg/Utrecht 1998, pp. 38-56.

4 Stokroos, 'Gietijzeren graftekens in de provincie Groningen', pp. 4-13.

4 Interieur naar het oosten

vinden we in de kerk ook verschillende constructieve onderdelen van gietijzer. In de eerste plaats zijn dat de traceringen van de vensters met eenvoudige decoraties in de top. Verder zijn er de grote ronde roosters in het plafond van gietijzer, alsook bij de preekstoel het rooster in de onderzijde van het klankbord en dat in het achterschot.

In de hal van de kerk staat een grafplaat van gietijzer ter nagedachtenis van Geertje D. Knol, overleden in 1853. De plaat lag oorspronkelijk op het kerkhof. Naast het opschrift en een gedicht zijn twee naar beneden gericht fakkels aangebracht en twee vlinders. Het eenvoudige gedicht eindigt met 'Deze wereld is een begin / Na 8 maand teering sliep zij in / Wie wenscht niet dat het sterven / mog zijn gewin'.⁵

Meesterknaap van het jachtgericht

In de kerk hangen twee grote rouwborden. Ze herinneren aan Lammert Schotto Rengers en zijn vrouw Ambrosia Elisabeth douairière Rengers, geboren Bentinck tot Schoonheten en Diepenheim, beiden overleden in 1779. Op beide borden staat centraal het wapen van de overleden persoon met daaromheen de zestien kwartierwapens van zijn en haar voorgeslacht.⁶ De bekroningen van beide borden tonen doodssymbolen en een jaartal op een open-geslagen boek.

⁵ 'De Navorscher', Groninger kerken 8 (1991), p. 61.

⁶ Zie A. Pathuis, Groninger gedenkwaardigheden. Teksten, wapens en huismerken van 1298-1814, Assen/Amsterdam 1977, nrs. 4263 en 4264.

5 Doophek van gietijzer met avondmaalstafel en preekstoel, alles uit 1863

6 Rouwbord voor Lammert Schotto Rengers (†1779)

Aan de onderzijde van de borden prijkt een opschrift waarin meegedeeld wordt wat de functies van de overledene waren. Illustratief voor het zelfbeeld van een Groninger jonker is wat wij lezen over Lammert Rengers: 'De hoogwelgeboren heer Lammert Schotto Rengers tot Tuinga, Oldenhuis, Ten Post, heer van Farmsum, Siddeburen en onderhorige dorpen, erfdykgraaf van zee- en zomerdijken, Staat Generaal der Vereenigde Nederlanden, bewindhebber der Westindische Compagnie ter kamer Stad en Lande, curator van 's lands hogeschool, en meesterknaap van het provinciale jagtgerigte enz. enz. enz. aetatis suae 52, menses 7, dies 2, obiit 18 martii 1779'.

Er hangen dus nu nog twee rouwborden in de kerk, maar dit aantal was eertijds groter. Pathuis vermeldt dat er nog minstens zes andere borden aanwezig geweest zijn, date-

7 Pathuis, *Groninger gedenkwaardigheden*, nrs. 4256-4262.

8 Zie K.T. Meindersma, 'Offerblokken in Nederland', *Bulletin Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond* 72 (1973), pp. 23-44.

9 Pathuis, *Groninger gedenkwaardigheden*, nr. 4254.

rend van 1626 tot 1714, met name voor leden van de geslachten Rengers en Van Ewsum.⁷ Vier daarvan zijn verdwenen, maar twee bevinden zich nu in Museum Fogelsanghstate in het Friese Veenklooster.

Over een preekstoel, een offerkist en een herenbank

De preekstoel is een eenvoudig strak meubel met onderaan vier panelen een opengewerkte gietijzeren rand. Hij is geheel zwart geschilderd met dunne gouden lijnen rond de panelen en onder het klankbord. Op het paneel aan de zuidzijde is met goud geschilderd: 'GESCHENK VAN DEN PRIMARIUS COLLATOR 1863'.

Een bijzonder onderdeel van de sobere inrichting is de offerkist. De roze/bruin geschilderde kist heeft als opschrift: 'DIE SICH DES ARMEN ONTFERMENT LEENT DEN HEERE EN HY SAL HEM ZYNE WELDAET VERGELDEN. SPREUKEN 19:17'. In het deksel van de kist zijn trechters geplaatst boven twee openingen, waarschijnlijk bedoeld voor het armengeld en het kerkvoogdigeld, zoals in het naburige Woltersum ook blokken staan voor kerk en armen. Aan de voorzijde bevinden zich drie sleutelgaten. Het was vroeger gebruikelijk dat offerblokken en -kisten alleen geopend konden worden als drie personen elk met een verschillende sleutel aanwezig waren, dit om misbruik te voorkomen. De kist past in de Groninger traditie van het plaatsen en bewaren van offerblokken, een gegeven dat elders, bijvoorbeeld in Friesland, slechts sporadisch voorkomt.⁸ Terwijl in Groningen nog diverse offerblokken bewaard bleven, vinden we alleen in Wittewierum een offerkist.

In de kerk staat tegen de zuidzijde van het 'koor' een herenbank met een wapen tegen het achterschot. Het wapen in het eerste en vierde kwartier is dat van Rengers met tegen een blauwe achtergrond een gouden dwarsbalk en drie gouden rozen. Het tweede en derde kwartier tonen het wapen Polman met tegen een gouden achtergrond twee schuine balken, beide geschaakt in zilver en rood. De schildhouders zijn twee gevleugelde draken. Het wapen heeft betrekking op Egbert Rengers (†1663) en zijn vrouw Wilhelmina Polman (†1690).⁹

7 Opschrift op het rouwbord voor Lammert Schotto Rengers

DE HOOG WELGEBOREN HEER LAMMERT SCHOTTO RENGERS TOT TUINGA OLDENHUIS TEN POST
HEER VAN FARMSUM SIDDEBUÏREN EN ONDERHORIGE DORPEN. ERF-DYK-GRAAF VAN ZEE EN ZOMER
DYKEN. STAAT GENERAAL DER VEREENIGDE NEDERLANDEN. BEWINDHEBBER DER
WEST INDISCHE COMPAGNIE TER KAMER STAD EN LANDE. CURATOR VAN S LANDS
HOGE SCHOOL EN MEESTER KNAAP VAN HET PROVINCIALE JAGTGERIGTE. & &
ÆTATIS SUE 52 MENSES 7 DIES 2.

Grafsteen van de kroniekschrijver Johan Rengers van Ten Post

In de ruimte voor de preekstoel liggen verschillende grafstenen. Een daarvan herinnert aan de beroemde Groninger kroniekschrijver Johan Rengers van Ten Post (1542-1626).¹⁰ Deze edelman studeerde in de katholieke tijd vijf jaar in Leuven, maar kwam kritisch te staan tegenover het Spaanse bewind. In 1577 werd hij in de stad Groningen gevangen gezet. Na het verraad van Rennenberg vluchtte hij in 1580 naar Oostfriesland waar hij deel uitmaakte van de Ommelander regering in ballingschap. Na de Reductie in 1594 keerde hij terug, werd lid van Gedeputeerde Staten en van de Staten-Generaal. Ook was hij een van de oprichters van de Universiteit en curator tot 1620.

Beroemd werd hij echter niet als politicus maar als historicus. Hij schreef de grote *Kroniek der Ommelanden*, die loopt tot 1585. Johan is hierin zeer kritisch en uit zich vaak vijandig tegenover van het Spaanse bewind en de stad Groningen, maar hij geldt als betrouwbaar in de weergave van de feiten. Hij beschrijft in zijn werk veel zaken waarbij hij zelf betrokken was of die hij van ooggetuigen vernam. Hij schreef het werk in 1585-1586 tijdens zijn ballingschap in Oostfriesland, een situatie waarin 'wij um unser unde des volx sunde geraket sint'.

Willem Johan Hora Siccama had in 1863 weinig zin om naar de inwijding te komen

Op zondag 25 oktober 1863 werd de nieuwe kerk in Wittewierum ingewijd. We hebben over die middag een levendig verslag van Willem Johan Hora Siccama te Groningen in een brief die hij op 16 november 1863 schreef aan een vriend, J.C. baron Haersolte van Haerst te Zwolle.¹¹ Hora Siccama was door ds. Offerhaus te Wittewierum uitgenodigd voor de inwijding.

'Grote lust bestond er bij mij niet om daaraan te voldoen en toch erkende ik, dat ik als uw gemagtigd, er niet wel af kon. Ik schreef aan neef J.v.O., of deze ook was gevraagd en heen ging. Deze antwoordt mij, wel te zijn gevraagd, maar zich had geëxecuteerd om vele redenen, maar meende Zed., dat mijn positie, als gemagtigd van den voogd, q.q. collator, van geheel anderen aard was. Zulks bevestigd mij in mijn opinie en besloot ik te gaan, evenwel ook in genoemd hoedanigheid, zoodat ik vertrouw, dat gij zult goedkeuren, dat ik de onkosten in rekening breng; en dan blijft nog voor mijn rekening, dat ik dien zondag uit de stad moest gaan, op gevaar af van een onaangename reis te doen - ik antwoordde dus aan den predikant dat ik kwam'.

10 K. ter Laan, *Groninger Encyclopedie I-II*, Groningen 1954-1955, pp. 645v.

11 Brief van W.J. Hora Siccama aan J.C. baron van Haersolte van Haerst te Zwolle, 16 nov. 1863; Groninger Archieven toegang 535, inv.nr. 699. Gaarne dank ik Reint Wobbes die mij op de brief attent maakte en Jan Oldenhuis voor zijn hulp bij het opzoeken van het origineel.

8 Wapen van Egbert Rengers (†1663) en zijn vrouw Wilhelmina Polman (†1690) op de herenbank

Hora Siccama had dus duidelijk weinig zin om op een novembermiddag uit de stad met een rijtuig naar Wittewierum te gaan. Het bezoek viel echter mee: 'We kwamen om 1 uur n/m op den 25 Oct. '63 te W. in de pastorie aan - de ontvangst was uitmuntend - vele gasten waren er reeds en groeide het aantal aan tot 50 à 60 waaronder enkele predikanten met hunne familie. Om 2 uur gingen wij en corps naar de kerk en liet de burgemeester mij vóórrop gaan, terwijl hij links naast mij ging. Evenals de kerk van buiten goed voldeed, overtrof het inwendige mijn verwachting. De kerk was meer dan eivol. Regts op het koor zijn 2 banken van den Collator primarius - ik nam plaats daarin en nam Burgemeester Wolthers [van Ten Boer, RS] op zich eenige honoratiores, namens mij, ieder in de banken te verzoeken [...] de inwijding zelve was zeer gepast - aan het slot kreeg een ieder, die mede gewerkt had tot het in stand brengen der nieuwen kerk eenige aangename woorden'.

Dr. Regnerus Steensma (Poelruit 24, 9285 LH Buitenpost, 0511-544141, r.steensma@kpnplanet.nl), maakt studie van oude kerken in het algemeen en in Noord-Nederland in het bijzonder.

9 Offerkist met opschrift

